

ВАРІАНТИ ЗОВНІШНЬОЇ ОБРОБКИ СТІН ТРАДИЦІЙНОГО ЖИТЛА ЧЕРНІГІВЩИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

В статті досліджено основні варіанти конструкції та зовнішнього вигляду стін традиційної хати населення Чернігівщини в кінці ХІХ – першій половині ХХ ст. Зроблена спроба локалізувати поширення «відкритого зрубу», штукатурення, білення стін житла на території Чернігівщини.

Ключові слова: житло, зрубна конструкція, каркасно-стовпова конструкція, білена хата, штукатурення, відкритий зруб.

Хата – основний тип традиційного народного житла українців, один з найбільш консервативних елементів матеріальної культури народу, який довгий час зберігав, та частково продовжує зберігати вже в ХХІ ст. свої архаїчні особливості, відображення багатовікового досвіду українців. Система загальноукраїнських та локальних особливостей конструкції житла, його зовнішнього та внутрішнього вигляду є однією з яскраво виражених ознак традиційної культури населення, що виокремлює українців серед інших слов'янських народів.

Традиційне житлобудування привертає увагу дослідників ще з ХІХ ст. Цінний матеріал з цього питання зібрав відомий український вчений – П. Чубинський. Дослідження в цьому напрямку проводились в ХХ ст. та продовжуються в ХХІ ст. Фундаментальними працями з історії традиційного житла є результати досліджень А. Данилюка., С. Таранушенка, В. Самойловича, П. Юрченка, Т. Косміної та Р. Радовича, але багато питань, пов'язаних з традиційним житлобудуванням Чернігівщини, досі не вивченими.

Чернігівська область лежить на території двох великих етнорегіонів – Північного та Південно-Східного.

До Північного належить Полісся, яке на території дослідження умовно поділяється на Чернігівське та Новгород-Сіверське. На території Південно-Східного етнорегіону, лежить великий регіон Середнє Подніпров'я, до якого, у складі Полтавського етнографічного району, включені південні райони Чернігівщини.¹

До Полтавського етнорайону на території Чернігівської області відносяться Бахмацький, Ічнянський, Прилуцький, Талалаєвський, Срібнянський, Варвинський райони. Через приналежність багатьох населених пунктів Чернігівщини, які до того ж мають свої локальні ознаки, С. Макарчук називає цей район «Південно-Західною Чернігівщиною і Полтавщиною»².

Більша частина Чернігівського Полісся розміщена в лісовій зоні³, а Полтавський етнорайон і територія сучасних Бобровицького, Бахмацького, і південної частини Ніжинського, Носівського районів до Лісостепової смуги⁴, що суттєво вплинуло на відмінності використання будівельних матеріалів.

Щодо природних умов, то в зоні мішаних лісів, особливо в північних районах Полісся, в ХІХ ст. була велика кількість непрохідних хащ та боліт. Зими були досить сніжними та холодними. У лісостепових районах кількість лісів значно менша. Клімат, порівнюючи з північними районами, трохи (хоч не на багато) тепліший, а кількість боліт значно менша.

На території Чернігівщини поширення мали два типи конструкції стін житла – зрубна та каркасно-стовпова («в сторч» та «турлучні» оселі).

Зрубні конструкції в житлобудівництві («різана хата»⁵ або «рублена»), переважно, використовували в районах, де була велика площа лісів, а каркасну, де деревини було небагато, але пояснити використання тієї чи іншої конструкції виключно найбільш поширеним у певній місцевості матеріалом не є можливим. В одному і тому населеному пункті зустрічаються різні конструкції хати, на що впливали соціально-економічні фактори, особисті смаки господарів, традиції прийняті в районі, конкретному населеному пункті та громаді⁶. Неможливо чітко локалізувати територію використання типів конструкцій, натомість можемо говорити тільки про певну їх перевагу в досліджених районах.

Основу зрубної хати складають горизонтально покладені один на другий колоди, поєднані на кутах врубками. Один ряд з 4-х колод називається «вінцем»⁷. Споруджували такі житла з кругляків та напівкругляків. У довжину вони були близько 3–4 метрів. Такі кліти використовували при будівництві різноманітних за призначенням споруд.

У більшості етнографічних регіонів України в кінці XIX ст. почали переважати житла не зрубної, а каркасно-стовпової конструкції, внаслідок недостатньої кількості деревини для будівництва⁸. Але на території Чернігівської губернії дерева в кінці XIX – на початку XX ст. було в достатку, свідчення про його використання при будівництві читаємо в «Календаре Черниговской губернии на 1892 год»: «Дворянские и крестьянские дома, церковь и колокольня все деревянные, крытые дором...»⁹.

Каркасно-стовпова конструкція в основі складається зі стовпів, які або закопували в землю, або вставляли у підвалини по кутах будинку. Каркас заповнювали доступними будівельними матеріалами – дошками, очеретом, глиною з соломкою¹⁰.

Хати з плетня мали особливе заповнення – вертикальні стовпчики, поставлені близько один до одного та поєднані горизонтальними гілками, що потім закидалися глиною та білились називалися «хворостяною», «мазанкою» (хоча, у сучасній мові мазанкою називають хати різних конструкцій оштукатурені глиною та білені), «кильованим» будинком¹¹. Житлову конструкцію з плетнем називають «турлуною» хатою¹².

Окрім плетеного заповнення з гілок використовували очерет. Про конструкцію каркасного житла розповів мешканець Срібнянського району В. Перепада: «Що стосується хат, то обично брались дерев'яні колоди, їх закопували в землю і потім очеретом ще оббивали. Потім їх обмазували глиною і в глину додавали кизяки. Як для Срібнянського району, ті що я бачив хати, що в районі залишились, то хати в основі з очерету, якщо брати Варвинський район, то там також з очерету, а потім обмазували...».

Каркасно-стовпова конструкція відома в більшості районах Чернігівщини. Поширеною була в Срібнянському, Варвинському, Талалаївському, Прилуцькому, Ічнянському, менше в Бобровицькому, Ніжинському районах. Але, знову таки, чіткого кордону між використанням тієї чи іншої конструкції не було.

Стіни зрубного житла XIX – поч. XX ст. частково або повністю білили, обмазували глиною, або залишали не біленими, чи підбілювали лише стіни по периметру вікна¹³. Важливо пояснити, що «білена хата» не обов'язково була штукатуреною («тинькованою»). На території побутування зрубних будинків поширеним була побілка стін житла, коли глиною замазувались лише шви, а самі стіни мали фактуру дерева не знівельовану тинькуванням.

За розробленими вченим Ф. Вовком та А. Перетокіним і І. Рудманом мапами побутування хат з різними типами стін в окремих зонах північних районів Чернігівщини був поширений «відкритий зруб». А. Карнабід у своїх дослідженнях суттєво збільшив ареал цієї традиції. На його думку будинки з не штукатуреними та не біленими стінами в кінці XIX – початку XX ст. на більшій площі – у Ріпкинському, Корюківському, Семенівському, Новгород-Сіверському районах¹⁴. На початку XXI ст. такі хати ще можна зустріти в Ріпкинському, Чернігівському, Сновському районах та у меншій кількості у деяких інших населених пунктах. Хоча говорити про відсутність мазаних та білених стін в цих районах не можливо, у населених пунктах зазначеної території зустрічаються різні варіанти зовнішньої обробки стін. Можна говорити лише про перевагу того чи іншого типу.

Досить часто не біленими та не штукатуреними в кінці XIX ст. – середині XX ст. робили господарчі частини хати. Наприклад в Сосницькому, Козелецькому, Сновському, Куликівському, Новгород-Сіверському районах. Хоча на цих, як і інших територіях зустрічались різні варіанти зовнішньої обробки стін. Так, наприклад в тому ж Сосницькому районі, подекуди, сіни замазувались глиною та не білилися, що правда, така комбінація поширена значно рідше. Білені стіни хат розповсюджені в Менському, Коропському, Козелецькому, Сновському та багатьох інших районах. У Куликівському районі переважають зрубні житла з оштукатуреними та побіленими стінами, не біленими залишаються сіни (село Ковчин, Куликівський район).

Штукатурилися стіни зрубних жител різними способами. У деяких випадках глину клали прямо на дерев'яні колоди. Інколи ж, для кращого кріплення, стіни житла оббивали дранкою (маленькими тоненькими дощечками) та штукатурили (тинькували) глиною. У зрубних хатах могли використовувати глиняний розчин з додаванням та без додавання сіна. Інколи стіни після тинькування не білили, що було на Чернігівщині та Волині¹⁵. Таким є житло з Новгород-Сіверщини, Ріпкинщини.

Більшість будинків Чернігівщини є штукатуреними та біленими. Для цього використовували крейду чи вапно. За словами респондентів, житла ззовні намагались білити вапном, воно вбиває шкідників. Хоча така побілка мала багато недоліків – головним було відшелушування покриття, яке доводилось підмазувати, що було не дуже зручно. Частина жител Чернігівщини білена повністю, та більш поширеною була часткова побілка.

Як вже зазначалось, господарське приміщення часто залишали не штукатуреним та не біленим, але інколи не білили й деякі стіни хати. Подекуди, знаходимо житла, де сторона, яка виходить на вулицю оштукатурена чи білена, так само як і дві інші, які можна побачити з вулиці, а четверта, що виходить на двір, оштукатурена, та не білена. Такі житла зустрічаємо в Ріпкинському, Бухмацькому, Борзнянському та інших районах.

Взагалі, казати про типовість обробки стін того чи іншого району досить важко. Інколи на території одного і того ж населеного пункту можуть бути різні види зовнішньої обробки стін житла. Тому районування та визначення локальності тієї чи іншої конструктивної риси є досить умовним. Наприклад, у с. Розльоти Коропського району зустрічаються два варіанти: одне житло мало білені стіни, а інше, з того ж населеного пункту обшите дранкою, тиньковане, після чого було побілене. У с. Оболоння того ж району переважають не штукатурені хати, але, хоч і в меншій кількості, зустрічаються тиньковані житла.

Щодо зрубу з залишком, то обмазка глиною для нього притаманна набагато менше. Але є випадки, коли кутові з'єднання закривались дошкою і далі штукатурились. У такому випадку обриси будинку змінювалось за рахунок виступаючих кутів.

На всій території області зустрічаються будинки в тиньковані стіни яких втоплені невеличкі камінці. За рахунок цього глиняний розчин краще тримався на поверхні стін. У деяких випадках вони малі, і залишаються в середині глиняного шару, інколи ж залишаються на поверхні стіни. У такому разі житло не білилося.

На відміну від зрубних хати каркасно-стовпової конструкції обов'язково тинькувались та білились. Винятком був закритий з усіх зовнішніх сторін дерев'яний ґанок, поширений на землях південної Чернігівщини. Такі конструкції залишали не біленими, або, пізніше, фарбували. Зрубні хати південних районів також, переважно, тинькувались, у наслідок чого візуально їх важко відрізнити від каркасних.

Традиція обробляти глиною стіни була також в інших сусідніх країнах Молдови, Чехії, Словаччини, частково у Польщі¹⁶.

М. Левченко підкреслив, що на півночі України багато зрубних хат, а на півдні – «мазанок» (мабуть, мається на увазі каркасно-стовпові будинки)¹⁷.

У другій половині XIX ст. М. Левченко писав, що будинки українців легко відрізнити від російських, через того що вони мали оштукатурені стіни.

На території Чернігівщини досить велика кількість помешкань були не оштукатуреними.

Враховуючи близькість Чернігівщини до Росії вчений міг не виокремити північну частину Чернігівщини як частину України, адже до Чернігівської губернії входили ряд етнічно російських територій, де, скоріш за все, зустрічався такий тип хати. На користь цього припущення говорять і висновки науковця, що до покриття даху і не використання українцями мерви, якою насправді крили дахи Чернігівщини в кінці XIX ст., про що буде йтися далі.

У ході експедицій Ф. Вовка зустрічались будинки з відкритим зрубом, підфарбовані по периметру віконного отвору. Він висловив думку, що, можливо, це є «ознакою традиції, що ще не зникла повністю»¹⁸. Тобто, на його думку, спочатку всі житла обмазувались глиною, чи будувалися з глини, а пізніше в XIX ст. на Півночі ця традиція перестала існувати.

Деякі вчені у своїх працях, встановлюючи еволюцію традиційного житла, звертають увагу на те, що в літописних середньовічних джерелах, згадуються будинки побудовані, переважно, в зруб. Але, на їх думку це не дає підстави думати, що саме від зрубної конструкції мало розвиток українське традиційне житло.

Причиною такого явища, дослідники, зокрема, М. І. Сімікін, вважає суб'єктивність літописців, які орієнтувались на заможні верстви. На думку архітектора, письменники могли проігнорувати в свої працях житла звичайного населення, яке, як вважає науковець, могло бути мазанками.

Ще одним доказом побутування мазанок (під цим поняттям автор має на увазі каркасно-зрубну конструкцію хати) в часи Київської Русі на території сучасної України М. І. Сімікін називає знаходження археологічних залишків хат, які хоча були побудовані в зруб мали обмазку глиною, чи побілку, чи, принаймні, частково обмазку¹⁹.

На нашу думку, традиція відкритого зрубу може бути наслідком природніх умов проживання людей. На даній території, де було багато деревини, де довгий час використовували курне житло, традиції штукатурення стін могло не виникнути. По-перше, було відсутнє щось подібне поряд (зруб, натомість виглядає гармонічно на тлі лісу), по-друге, не було необхідності покривати стіни глиняним розчином – правильно збудований зруб, із закладеними щілинами, добре захищає від вітру та холоду. Нанесені лінії навкруги вікна могли мати декоративне та оберегове значення. Охороняти дім від впливу зовнішнього світу, що розміщувався за вікном, а не бути відгомоном традиції тинькування.

У деяких районах країни був поширений розпис стін хати. Дослідник М. Холостенко наголював на побутуванні традиції розпису стін в 30-ті роки XX ст. на Поділлі, Хмельниччині (Летичів, Проскурів, Кам'янець-Подільський) деяких районах Одещини, Херсонщини, Ямпіль (Вінницька область), Уманщини, у Київському районі, Дніпропетровщині, південна частина Харківщини (до річки Сіверського Донця). На думку вченого це пов'язано з поширенням глинобитних хат. За словами М. Холостенко існували випадки розпису стін в деяких районах поширення зрубних конструкцій, наприклад в Коростенському районі, на півночі Київщини²⁰.

На території Полісся Чернігівщини, де переважав зруб, традиції розпису стін не побутувало. Хоча навіть на Поліссі є немало хат, стіни котрих оштукатурені, тим не менш традиції їх розписувати все одно не розвинулось. За даними М. Холостенко розписи можна побачити у «деяких місцях» Чернігівщини (де саме вчений не уточнив). На його думку це могли робити гончарі, які жили на території і використовували прийоми розпису посуду для прикрашення своїх жител²¹. Тоді можна говорити про індивідуальний вибір гончаря, а не про поширену традицію. Архітектор вважає, що розвиток гончарства міг вплинути на традицію розпису. На нашу думку, це справді могло накласти свій відбиток на побутування розписів, наприклад на Полтавщині розпис був поширений як, власне, й гончарне ремесло, але все ж на виникнення традиції декорування стін розписом впливала ціла система факторів та місцевих звичок.

Ще більше, аніж у північних населених пунктах, хат з гладкими, біленими, обробленими стінами в південних районах Чернігівщини, які входять до Полтавського етнографічного регіону. Тут не лише обробку стін, а і самі стіни будували часто з глини, плетня. Але традиції декорування стін розписом на цій території не виявлено ні за описами етнографів XIX ст., ні за старими фотографіями, ні за спогадами старих мешканців досліджених пунктів. Хоча вже

на самій Полтавщині стіни інколи розмальовували. На нашу думку, це відбувалось в наслідок того, що на півночі Чернігівщини традиції розпису стін не було через велику кількість зрубних будинків, багато з яких не штукатурились.

Якщо на північних районах Чернігівщини в селах зустрічались хати з плетня, які треба було обов'язково штукатурити, то вони належали не заможному населенню, а прагнення селян були направлені скоріше на декорування жител за зразком більш багатших будинків.

Можливо, мали вплив традиції, що склались на цій території за часів середніх віків. Територія Південних районів Чернігівщини, хоч і належить до Середнього Подніпров'я і Полтавщини, була таким собі перехідним типом між лісовою зоною і лісостепом. З одного боку воно мало ряд ознак Полтавського регіону, зокрема мале поширення дерев'яних хат, а з іншого – зберігало риси сусідніх районів Чернігівщини, зокрема, використання дерева.

Попри відсутність такого розпису стін, як в деяких наведених вище регіонах України, на території Чернігівщини відомі випадки декорування фарбою віконного отвору. Наприклад, у хаті с. Мамакине кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Новгород-Сіверського району (з експонатів МНАПУ) на зрубі, штукатуреному жовтувато-коричневою глиною, контрастно виділяються вікна, по периметру підведені товстою хвилястою з однієї сторони лінією білого кольору. Однак станом на середину ХХ ст., судячи з прикладів збережених будинків Чернігівщини та фото матеріалу, хат з декорованими таким способом вікон поширено не було, можливо, це характерно лише для середини – кінця ХІХ ст.

Для утеплення приміщення на зиму в багатьох хатах і зрубних (штукатурених) і каркасно-стовпових стіни обкладали зв'язками очерету або очерету з гіллям. Це допомагало зберегти тепло, і візуально надавало житлу зовсім іншого вигляду.

Отже, основними типами конструкції житла, поширеного на Чернігівщині в кінці ХІХ – першій половині ХХ ст. були каркасно-стовпова та зрубна. Перша мала перевагу у південних районах області, друга – у північних, хоча такий поділ є умовним – на всій території Чернігова існували будови обох цих конструкцій.

Зовні стіни мали різні варіанти обробки – залишались не біленими, були оштукатурені глиняним розчином, оштукатурені та вкриті вапном, або були білені чи штукатурені частково. Найбільш поширений є варіант, коли стіни житлового приміщення ззовні тинькували та білили, а сіни та комору залишали або не обробленими, або тільки побілені. Шви між колодами обов'язково закладали мохом, глиною, чи паклею. Стіни каркасно-стовпового жила обов'язково штукатурили та білили.

Прослідкувати чітко локалізацію поширення різних типів обробки стін майже неможливо. В одному населеному пункті могло бути дві хати, одна з яких, наприклад, була штукатурена та білена, а друга тільки штукатурена. Тим не менш найхарактерніший спосіб обробки стін для Чернігівщини – не штукатурені і не білені сіни, та штукатурені і білені стіни самої хати.

Стіни каркасно-стовпових житлових будинків завжди були поштукатурені та білені, за винятком веранд, які прибудовували з дерева. Якщо нанести зони поширення зрубною і каркасною конструкції, та способи обробки житла на мапу, бачимо, що стіни з меншою кількістю обробки розміщені на північ, з більшою на південь Чернігівщини. Зрубна конструкція – на півночі, і, в принципі переважала на більшій території Чернігівщини, каркасно-стовпова – райони Полтавського етнорайону.

¹ Хоменко М. Історико-етнографічне районування України // Українська етнологія: Навч. посібник / за ред. проф. В. Борисенко. – К., 2007. – С. 46.

² Макаруч С. Історико-етнографічні райони України: Навч. посібн. – Львів, 2012. – С. 43.

³ Українське народознавство: Навч. посібн. / За ред. С. Павлюка, Г. Горинь, Р. Кирчіва. – Львів, 1994. – С. 457.

- ⁴ Там само. – С. 458.
- ⁵ Грінченко Б. Словарь української мови / зібрала ред. журн. «Кіевская Старина», опрац. текст О. Оксамиць. – С. 2761.
- ⁶ Макарчук С. Історико-етнографічні райони України... – С. 57.
- ⁷ Українське народознавство: Навч. посібн. / За ред. С. Павлюка, Г. Горинь, Р. Кирчіва. – Львів. – С. 462.
- ⁸ Пономарьов А. Українська минувшина: [ілюстрований етнографічний довідник] / А. Пономарьов, Л. Артюх, Т. Косміна. – К., 1994. – 2-е видання. – С. 22.
- ⁹ Календарь Черниговской губернии на 1892 год. – Чернигов, 1891. – Отдел 2. – С. 111.
- ¹⁰ Українське народознавство... – С. 462.
- ¹¹ Там само. – С. 464.
- ¹² Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів // Українська етнологія: Навч. посібник / за ред. проф. В. Борисенко. – К., 2007. – С. 144.
- ¹³ Пономарьов А. Українська минувшина: [ілюстрований етнографічний довідник] ... С. 22.
- ¹⁴ Карнабед А. Архитектура Чернигова XI – XIX вв. Памятники архитектуры старинных городов и сел. – Чернігів, 1979–1980. – С. 55.
- ¹⁵ Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 95.
- ¹⁶ Этнография восточных славян: очерки традиционной культуры / Отв. ред. К. Чистов. – М., 1987. – С. 227.
- ¹⁷ Левченко М. Несколько данных о жилище и пище Южнорусов / Записки юго-западного отдела императорского русского географического общества. – 1875. – Т. 2. – С. 136.
- ¹⁸ Вовк Ф. Студії з української етнографії... – С. 95.
- ¹⁹ Сімікін М. Еволюція народного жила на Україні // Архітектура Радянської України / Відп. редактор Г. Головка. – К., 1938. – № 4–5. – С. 57.
- ²⁰ Холостенко М. Форма, колір і живописна декорація // Архітектура Радянської України / Відп. редактор Г. Головка. – К., 1938. – № 6. – С. 23.
- ²¹ Там само.

В статье проведено исследование основных вариантов конструкции и внешнего вида стен традиционной избы населения Черниговщины в конце XIX – первой половине XX вв. Предпринята попытка локализации традиции «открытого сруба», штукатурки, побелки стен жилья на территории Черниговской области.

Ключевые слова: жилье, срубная конструкция, каркасно-столбовая конструкция, «беленая хата», штукатурка, открытый сруб.

The article explores the main variants of the design and appearance of the walls of the traditional hut of the Chernihiv region at the end of the 19th and the first half of the 20th centuries. An attempt to localize the tradition of „open log“, plastering, whitewashing the walls of housing in the territory of Chernihiv region was made.

Keywords: housing, log structure, frame-and-column construction, „bleached hut“, plaster, open frame.